

16. Балабанова Е. экономические основания социальной власти: теоретическая модель социально-экономической зависимости. // СОЦИС. – 2006. – №1. – С. 59.

17. См.: Д. Коулман. Экономическая социология с точки зрения теории рационального

выбора. // Западная экономическая социология. Хрестоматия современной классики. – М.: РОССПЭН, 2004. С. 165.

Статья поступила в редакцию 13.05.2008

Д.Б. СОКОЛОВСЬКИЙ, к.е.н.,

Институт економіки промисловості НАН України

ПІДХІД ДО ОЦІНКИ ЕНДОГЕННІЙ ЕФЕКТИВНОСТІ ФОРМАЛЬНОЇ НОРМИ

Процес утворення нових формальних норм містить у собі ресурсомісткі процедури розробки, прийняття та впровадження норм (інституцій, законів, правил), і окупним в кожному конкретному випадку його може зробити лише тривале й успішне (ефективне) функціонування продукту власної діяльності. Тому жодний такий процес не має на меті швидкої відмови від створеної норми. Водночас, про ефективність і сталість впроваджених норм переважно починають судити, ґрунтуючись на аналізі їхнього функціонування. Чим більш невдалим проектом виявляється норма, тим більших додаткових витрат (які часто-густо переважають витрати на початкову розробку) вимагатиме її корекція, підтримка, а то й заміна, натомість віддача від неефективної норми, очевидно, буде куди меншою, ніж від ефективної.

Нижче буде запропоновано методику системної оцінки ефективності (якості) формальної норми (правила) «із середини», тобто такої, що ґрунтується на аналізі її внутрішніх характеристик, а не подальших результатів застосування.

Аналіз цієї проблеми передбачає попереднє визначення щодо питань утворення та стабілізації норм й інституцій, їхньої ефективності, взаємної відповідності та взаємовпливу формальних і неформальних норм тощо.

Проблемам утворення інституцій, їхньої еволюції, інституційній зміні, чинникам і причинам зазначених процесів наразі присвячено численну наукову літературу. Зокрема, еволюційний підхід засадничо представляють А. Алчіян [1], Ероу [2], Р. Нельсон і С. Вінтер [3], М. Сміт [4] (який, щоправда, оперує термінологією, відмінною від інституціональної), В. Тамбовцев [5]. Обґрунтуванню інституційної зміни траєкторією історичного розвитку присвячені праці П. Девіда [6] і Д. Норта [7]; а причини утворення норм і правил крізь призму конституційної економіки розглядають Дж. Бьюкенен і Дж. Бреннан [8]. Питання ме-

ханізму усталення норми та його складових ставили Б. Артур [9] і В. Полтерович [10]. Також слід відзначити праці Д. Ходжсона, Г. Клейнера, А. Нестеренка, А. Олейника [11-14], які тим чи іншим боком дотичні зазначеним вище питанням.

Формальні норми, порівняно з неформальними, є менш чисельним явищем і, як правило, утворюються швидше – революційним шляхом. Проте, формальні та неформальні норми утворюють єдину взаємопов'язану систему. Причиною створення формальної норми є потреба або в утвердженні, фіксації певної неформальної норми (низки норм) [14, с.190-200], або в їх запереченні [14, с.202-206] (хоча в будь-якому випадку, як зазначає Норт, «правила створюються здебільшого в інтересах особистого, а не суспільного добробуту») [7, с.65]. Але якщо утворення формальних норм, зазвичай, є процесом відносно миттєвим, разовим, революційним, то щодо неформальних можна говорити про еволюцію: «хоча офіційні правила можуть змінитися за одну ніч унаслідок політичних або юридичних рішень, неофіційні обмеження, пов'язані зі звичаями, традиціями та кодексами поведінки, набагато менше піддаються впливу цілеспрямованої політики» [7, с.15]).

Еволюційний процес усталення норм за допомоги розгляду закономірностей функціонування популяцій і введення поняття еволюційно-стабільної стратегії описано Мейнардом Смітом [4]. Причини можливого усталення неефективних норм, попри закони еволюційного відбору, найчастіше пояснюють залежністю від траєкторії розвитку, історичного шляху ([6] – QWERTY-ефект). Механізм закріплення чинної норми внаслідок включення ефектів координації, навчання та сполучення наведено В. Полтеровичем [10]. У дещо іншій проекції його може бути пояснено на підставі взаємодією

© Д.Б. Соколовський, 2008

кшталту «стереотип – тенденція» [11].

Отже можна зробити висновок, що існують об'єктивні механізми усталення норм. Водночас, впроваджена, але перед тим неперевірена як слід норма, може виявитися неефективною, а її підтримка – дорогою. Надто, норму можуть просто не прийняти агенти, на яких спрямовано її дію. Можна послатися на спостереження Г. Клейнера, що «механічний» шлях інститутоутворення, що передбачає директивну формалізацію якоїсь норми й організацію механізму її моніторингу та підтримки, не лише не призводить автоматично до її усталення, але й часом спричиняє усталення відповідної «анти-норми» [12, с.6].

В будь-якому випадку, оцінка ефективності, якості та придатності робиться, зазвичай, уже в процесі дії норми. Винятком тут може слугувати питання вимірювання відповідності формальних і неформальних норм. Найважливіша відповідних методик [напр., 53, 56], огляд яких запропоновано в [14, с.207-212]. Загальний недолік цих методик – їхня вузька спрямованість на конкретно-галузеві випадки імплантування формальних норм. Головне те, що всі вони обмежуються лише зазначеним вище вимірюванням відповідності, не торкаючись інших питань ефективності норм.

Отже постає актуальна задача ще до початку впровадження норми спробувати визначити її «слабкі ланки» – потенційні негативні та неефективні моменти її застосування аби згодом їх «укріпити» або замінити.

Таким чином метою дослідження є визначення еventуальних проблемних місць формальної норми за її змістом (наповненням, характеристиками), а не результатом впровадження, що може сприяти коригуванню норми ще на етапі її проектування, а відтак – зменшенню витрат на подальше виправлення ситуації post factum.

Узагальнення результатів наведених вище наукових праць призводить до висновку, що норма може не виправдати сподівань її розробників або замовників внаслідок,

- ✓ по-перше, власної неякісності як такої, тобто невідповідності суті деклараціям, наявності «дір» при окресленні можливих дій можливих суб'єктів у можливих ситуаціях;
- ✓ по-друге, несприйняття норми агентами – її суб'єктами з тих чи інших причин;
- ✓ по-третє, складнощами при спробах виконання норми, а також складнощами перешкоджання опортунізму.

В межах зазначених вище трьох напрямків (норма, як така; відповідність середовищу

функціонування; легкість дотримання та контролю) вводиться низка показників – локальних характеристик норми, за якими і здійснюється її перевірка, а саме:

- 1) сприяння (і співпадіння) її імперативів, вимог цілям і задачам;
- 2) повноту охоплення суб'єктів;
- 3) повноту та несуперечність охоплюваних ситуацій;
- 4) справедливість норми;
- 5) легкість сприйняття норми – відповідність рутинам (чинним формальним і неформальним нормам);
- 6) легкість {дотримання | ухилення від} норми;
- 7) легкість контролю (ідентифікації) [не]опортунізму;
- 8) легкість [не]правдивого доведення дотримання норми.

Слід зауважити, що блоки ефективності норми перетинаються – деякі характеристики входять одночасно до різних блоків. Загальна картина виглядає таким чином:

- 1) норма, як така (характеристики 1, 2, 3, 4);
- 2) відповідність норми середовищу її функціонування (характеристики 4, 5, 6);
- 3) дотримання та контроль за дотриманням нормою (характеристики 6, 7, 8).

Далі наведено конкретизації окремих характеристик ефективності (якості) формальної норми та дій з оцінювання їхньої локальної ефективності.

1. Сприяння (і співпадіння) її імперативів, вимог цілям і задачам. Окреслюються цілі та задачі, які переслідує створення (функціонування) норми (за визначенням Графворда й Острома [18, с.584] показник «цілі») та перевіряється її відповідність цим цілям і задачам.

Невідповідність норми проголошеним цілям і задачам може призвести до неефективності її застосування за призначенням і виконання нею непотрібних, а то і шкідливих функцій.

2. Повнота охоплення суб'єктів. Перевіряється, наскільки повно норма охоплює об'єкти норми, а також суб'єктів – діючих осіб, яких стосується норма ([18, с.584], показник «атрибути»).

3. Повнота охоплення ситуацій. Перевіряється, наскільки вичерпно норма описує дії в усіх можливих для неї ситуаціях ([18, с.584], показник «умови»). У цьому ж пункті перевіряється несуперечність норми, тобто чи не виникає потенційних протиріч при застосуванні окремих складових норми в однакових ситуаці-

ях. Фактично, перевірка на повноту і несуперечність ситуацій являє єдиний загальний процес (докладніше про це див. [19]).

Неповне охоплення об'єктів, суб'єктів і ситуацій норми сприяє опортуністичній поведінці незадіяних суб'єктів норми, цих чи інших суб'єктів у неврахованих ситуаціях і/або по відношенню до неохоплених об'єктів. Протиріччя між окремими предикатами норми призводить до виникнення потенційно нерозв'язних ситуацій.

4. Оцінка справедливості (позитивності) норми. Не вдаючись у філософськи розмисли, визначимо категорію «справедливості» за допомоги порівняння результатів праведних і неправедних дій у нормі, причому міра праведності задається ззовні (тобто у цьому випадку можна говорити про справедливість відносно певної праведності). Можна вирізнити низку варіантів справедливості: задовільну, абсолютну, відносну, суб'єкт – суб'єктну, а також для всіх цих варіантів (окрім другого) – справедливість дотримання і недотримання норми.

Цілковито справедливою назвемо норму, сподіваний виграш від дотримання якої є додатним, а сподіваний виграш від її порушення – від'ємним.

Задовільно справедливою вважатиметься норма, що не є цілковито справедливою, але сподіваний виграш від дотримання якої перевищує сподіваний виграш від її порушення.

Норма вважається справедливою відносно іншої подібної норми, якщо сподіваний виграш від дотримання якої перевищує сподіваний виграш від дотримання іншої, а сподіваний виграш від порушення у першому випадку буде меншим.

Суб'єкт – суб'єктна справедливість норми (справедливість для загалу суб'єктів) визначається рівністю цих суб'єктів відносно застосування норми: однаковість виграшів при [не]дотриманні норми, однакові можливості їх контролювання.

Справедливою щодо дотримання називатимемо норму, для якої перелічені вище твердження (окрім задовільної справедливості) виконуються у випадку її дотримання, а справедливою щодо недотримання – якщо вони вірні у випадку ухилення від норми.

Окрім справедливості дотримання норми виділятимемо справедливість контролю за дотриманням норми та апеляції щодо висновків контролю, які визначаються аналогічним наведеному вище способом. Проте, два останні види справедливості відноситимемо до третього блоку – блоку контролю за нормою.

Цей блок включено в перевірку норми тому, що несправедливість норми є ще однією причиною наявності опортунізму з боку окремих її суб'єктів. Якщо розглядати конкретні типи справедливості, то

✓ запобігає опортуністичній поведінці задовільна (звісно, як і цілковита) справедливість норми. Водночас зауважимо, якщо норма є задовільно справедливою, але сподівані виграші як за дотримання норми, так і за ухилення від неї є додатними, норму слід вважати за надто м'якою в плані санкцій; навпаки, якщо виграші від'ємними – норма є неефективною (хоч і справедливою);

✓ несправедливість норми по відношенню до інших подібних норм спричиняє її неприйняття, відторгнення і, як наслідок – ухилення;

✓ нерівність суб'єктів – неприйняття й опортуністичні дії з боку «ображених»;

✓ несправедливість щодо дотримання норми зменшує кількість бажаючих її виконувати (при цьому кількість бажаючих ухилятися може залишатися стабільною); несправедливість щодо недотримання – навпаки.

5. Легкість сприйняття норми – відповідність чинним нормам. При аналізі чинної або новоствореної норми важливим чинником є відповідність (несуперечність) іншим чинним формальним і неформальним нормам, що впливає на легкість сприйняття норми суб'єктами, яких вона стосується. Локально ця проблема піднімалася в п.3, де аналізувалася внутрішня несуперечність норми. П.5 відрізняється тим, що тут на несуперечність перевіряється низка взаємопов'язаних норм. Оскільки на формальному рівні групу норм цілком можна вважати однією узагальноною нормою, виділення зазначеної процедури в окремий пункт зроблено цілком задля прикладної зручності.

Крім легкості сприйняття норми також важливим є факт легкості її виконання, на який впливають чинники вартості її [не]виконання та перевірки цього факту. Легкість {виконання | ухилення від} норми залежить від витрати агентом ресурсів, часу, сил, коштів задля {виконання | ухилення}.

Вартість виконання агентом своїх обов'язків складається з

✓ безпосереднього платежу (угода про продаж) або різниці між доходом принципала, отриманого внаслідок діяльності агента та зарплатнею, що отримує агент від принципала за свою діяльність;

✓ сподіваної вартості покарання при дотриманні агентом угод із принципалом (помил-

ка або опортуністичні дії з боку принципала чи контролера): імовірність покарання помножена на величину покарання.

Вартість невиконання агентом своїх обов'язків складається зі

✓ сподіваної вартості покарання при ухиленні агента від дотримання угоди із принципалом: імовірність покарання помножена на величину покарання;

✓ вартості «маскування» опортуністичних дій.

Вартість окремої перевірки містить

✓ вартість формального здійснення пе-

ревірки (платня контролеру, еventуальні проїзд, ресурси, засоби тощо);

✓ вартість як функція складності встановлення справедливості (контролеру треба постаратись, щоб установити істину) – тобто витрати на ідентифікацію, подолання опору, «маскування» з боку агента.

6. Легкість {дотримання | ухилення від} норми. При впровадженні норми треба прагнути

✓ легкості виконання норми та

✓ складності ухилення від норми:

	легко	складно
дотримання норми		—
ухилення від норми	—	

7. Легкість перевірки сумлінності суб'єктів. Розраховується за аналогією з попереднім пунктом. При контролі бажано забезпечити:

✓ легкість виявлення фактичних випадків ухилення від норми;

✓ складність «виявлення» фіктивних випадків ухилення:

	легко	складно
Виявлення порушень фактичних		—
фіктивних	—	

8. Легкість [не]правдивого доведення дотримання норми. Слід зважати на можливість помилки при контролі, відтак суттєвим чинником оцінки норми є {наявність | відсутність} можливості права на оскарження агентом дій контролера (принципала), а також кількісна

оцінка легкості доведення контрагентами власної правоти. Зважаючи на це, слід прагнути:

✓ легкості виграшу арбітражу сумлінним суб'єктом стосунків;

✓ складності виграшу арбітражу суб'єктом – опортуністом.

	легко	складно
Виграшу арбітражу сумлінним суб'єктом		—
несумлінним суб'єктом	—	

Справедливість застосування норми та контролю за її дотриманням вимірюється порівнянням відомих (прямо чи непрямо – чутки, припущення) суб'єкту пар (злий вчинок, порушення – покарання), (добрий вчинок, дотримання – винагорода). Слід зважати на певну психологічну асиметрію: об'єктивну перевагу ситуації на свою користь суб'єкт, зазвичай, підсвідомо схильний применшувати або взагалі нівелювати, тобто сприятливий стан речей він вважає нормальним, а несприятливий – несправедливим, образливим для себе.

Ідентифікація норми (зрозумілість, тлумачення):

✓ легкість доведення правильної позиції;

✓ складність доведення хибної позиції

як для агента так і для принципала (контролера).

Виявлення суб'єктивних інтересів контрагентів шляхом оцінки ендогенної ефективності формальної норми. Як уже зазначалося, норми далеко не завжди розробляються задля досягнення загальної ефективності, швидше йдеться про індивідуальну ефективність тих, хто її просуває. Виявлені проблемні місця цілком можуть бути результатом не недосконалості розробки, а свідомого наміру. Запропонована методика, крім власне оцінювання якості норми, може допомогти також при визначенні фактичних інтересів її фігурантів і розробників. Для цього слід розглянути інтереси головних дійових осіб виконання будь-якої норми.

Інтерес принципала. Справжньою метою

принципала у цьому випадку мусить бути досягнення справедливості взаємин. Зазначена справедливість взаємин може складатись із таких кавалків.

✓ справедливість (прозорість) організації діяльності агента:

✓ легкість дотримання угоди, складність ухилення від дотримання (п.6);

✓ справедливість організації діяльності контролера:

✓ легкість знаходження фактичних порушень і складність знаходження фіктивних порушень (п.7);

✓ справедливість арбітражу:

✓ ймовірність позивача виграти справедливую апеляцію вища за несправедливу (п.8).

Проте, у принципала можуть існувати й інші інтереси, наприклад:

✓ отримати якнайбільший прибуток від [підприємницької] діяльності суб'єктів;

✓ забезпечити «принцип Жеглова»: «місце злодія – у в'язниці», тобто щоб якнайменше випадків ухилення від виконання обов'язків залишилось невиявленими і непокараними (кількість несправедливо покараних значення не має);

✓ забезпечити максимальне зменшення несправедливого покарання сумлінних суб'єктів (лібералізм принципала);

✓ організувати максимальну прозорість «правил гри».

Прагнення максимізації прибутку агентів може спонукати принципала не лише до викривлення імперативів норми (п.1), а і полегшувати контроль (п.7) і доведення несправедливості дій агента (п.8).

Наступні 2 позиції спричиняють порушення рівноваги також у п.п. 7, 8 : перше – в бік полегшення виявлення агентів–опортуністів і ускладнення доведення несправедливості їхнього покарання, друге – спрощення контролю за сумлінними агентами, а також полегшення доведення ними своєї сумлінності в арбітражі.

Останній пункт у цій роботі не розглянуто, докладно щодо «прозорості» є в [20, 87].

Інтерес агента. Очевидно, метою агента є максимізація власного прибутку:

✓ або внаслідок сумлінного виконання угоди із принципалом, відтак отримання винагороди (угода про наймання) чи забезпечення умов для отримання прибутку власною діяльністю (угода про продаж);

✓ або внаслідок порушення угоди при нагоді.

Якщо нова норма сприятиме, на його ду-

мку, його інтересу, агент прагнучиме її виконувати. Стати йому на заваді може складність її дотримання (п.6), контролю за його діями (п.7) та правдивого доведення дотримання норми. Також проблеми можуть виникнути, якщо норма суперечитиме рутинам агента (п.5). Те саме стосується відповідних підпунктів п.4.

У випадку, коли агент вирішить, що дотримуватися нової норми не вигідно, його дії буде спрямовано на ухилення від норми. Складності з виконанням цього плану так само визначаються п.п. 5-7 і підпунктами п.4, але з точністю до навпаки.

Інтерес контролера. Справжньою метою контролера, як агента, найнятого принципалом для допомоги у вирішенні його задач, мусить бути досягнення справедливості здійснення контролю агента, тобто максимізації покарання агентів-порушників і мінімізації покарання сумлінних агентів (парафія п.7). Також можна розглядати справедливість як рівне ставлення до всіх агентів, незалежно від їхньої успішності (заможності), складності – легкості ухилення від дотримання угод тощо. Справедливо, коли прискіпливішим є ставлення до більших (у минулому) порушників (урахування репутації агентів).

Утім, мета контролера, як специфічного агента, агента із чітко окресленими – контрольними – функціями може полягати також у

✓ максимізації власного прибутку, що може здійснюватись двома способами:

✓ отриманням зарплатні від принципала за виконання своїх (контрольних) функцій (угода про наймання)(висока «прозорість» стосунків [20]);

✓ укладанням угоди (про продаж) з агентом про несумлінний контроль і отриманням внаслідок цієї угоди від агента побічного платежу (хабара) (шанси збільшуються при полегшенні в нормі ухилення від її виконання (п.6)).

✓ максимізації прибутку принципала (див. коментарі до інтересу принципала);

✓ оптимізації звітності перед принципалом (яка з тих чи інших причин може розходитись із реальним станом речей, позаяк принципал не спроможний тотально контролювати контролера) (низька «прозорість» стосунків [20]).

Щодо першої складової слід зважати на варіант збільшення контролером власної зарплатні при покращенні показників контрольної роботи шляхом застосування опортуністичної поведінки стосовно агента (покарання сумлінних агентів).

Результатом проведеного дослідження є методика оцінки ендогенної ефективності фор-

мальної норми (правила), що ґрунтується на аналізі її внутрішніх характеристик, а не результатів застосування та визначає якість норми за 3 напрямками: норми, як такої; відповідності нової норми чинним нормам; легкості її дотримання та легкості контролю за її дотриманням.

Методика дозволяє окреслити потенційні проблемні місця норми, що можуть спричинити складності при майбутньому її застосуванні.

Використання запропонованої методики оцінки формальної норми в галузях, де такі норми активно розробляються (наприклад, в законодавчій), може збільшити якість проєктованих норм, зменшивши таким чином витрати на їх подальшу підтримку, а для вже діючих норм визначити їх слабкі місця, внести рекомендації щодо їх заміни чи корекції, принаймні, бути готовим до швидкого реагування у випадку «відмови» норми, несприйняття її агентами, їхніх спроб ухилитися від норми.

Крім того, запропонована методика може допомогти також при визначенні фактичних інтересів контрагентів сфери дії норми.

В подальшому розвиток методики оцінювання формальної норми насамперед слід спрямувати, очевидно, в бік розробки кількісних оцінок ефективності (якості) норми, взаємної відповідності різних норм тощо.

Література

1. Alchian A. A. Uncertainty, Evolution and Economic Theory // *Journal of Political Economy*. – 1950. – No. 58. – P. 211-221.
2. Arrow C, The Future and the Present in Economic Life // *Economic Industry*. – 1978. – Vol. 16. – P. 157-169.
3. Нельсон Р., Уинтер С. Эволюционная теория экономических изменений. – М.: Финстатинформ, 2000. – 474 с.
4. Smith Maynard J. Evolution and the Theory of Games. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
5. Тамбовцев В. Теоретические вопросы институционального проектирования // *Вопросы экономики*. – 1997. – № 3. – С. 82-94.
6. David P. Clio and the Economics of QWERTY // *American Economic Review*. – 1985. – № 75. – P. 332-337.
7. Норт Д., Институції, інституційна зміна, функціонування економіки. – К: Основи, 2000.

– 200 с.

8. Бреннан Дж., Бьюкенен Дж. Причина правил. Конституционная политическая экономия. – М.: Экономическая школа, 2005. – 269 с.

9. Arthur W. B. Competing Technologies, Increasing Returns, and Lock-In by Historical Events // *The Economic Journal*. – 1989. – Vol. 99, Mar. – № 394. – P. 116-131.

10. Полтерович В. М. Институциональные ловушки и экономические реформы // *Экономика и математические методы*. – 1999. – Т. 35. – Вып. 2. – С. 3-20.

11. Hodgson G. Theories of Economic Evolution: A Preliminary Taxonomy // *Tid Manchester School*. – 1993. – Vol. LXI. – № 2. – P. 125-134.

12. Клейнер Г. Б. Особенности процессов формирования и эволюции социально-экономических институтов в России / *Препринт # WP/2001/126*. – М.: ЦЭМИ, 2001. – 57 с.

13. Нестеренко А. Современное состояние и основные проблемы институционально-эволюционной теории // *Вопросы экономики*. – 1997. – № 3. – С. 42-57.

14. Олейник А. Н. Институциональная экономика. – М: Инфра-М, 2000. – 416 с.

15. Соколовський Д. Б. Механізм еволюції норм під впливом поточної інформації: модель взаємодії «стереотип – тенденція» // *Методи та засоби управління розвитком транспортних систем*, Вип. 7. – 2004. – С. 102-127.

16. Hofstede G. Cultures and Organizations: Software of the Mind. – N. Y.: McGraw-Hill USA, 1997. – 297 p.

17. Олейник А. Н. Издержки и перспективы реформ в России (институциональный подход) // *Истоки*. Вып. 3. – М.: Высшая школа экономики. – 1998. – С. 124-165.

18. Grafword S., Ostrom E. Grammar of Institutions / *American Political Science Review*. – 1995. – Vol. 89. – № 3.

19. Соколовський Д. Б. Підхід до визначення базових понять інституціонального дискурсу // *Научные труды ДонНТУ. Серия: Экономическая*. Вып. 31-1 (117). – 2007. – С. 87-93

20. Соколовський Д. Б. Запобігання опортуністичній поведінці контрагентів в умовах непрозорості їх взаємовідносин // *Вісник СНУ ім. В. Даля*. – № 5 (87). – 2005. – С. 186-191.

Статья поступила в редакцию 15.05.2008